

ГАНКА НАЙДЕНОВА-СТОИЛОВА

ЗА НЯКОИ ЧЕРТИ ОТ ОБРАЗА НА ЯВОРОВ В СВЕТЛИНАТА НА НАШАТА СЪВРЕМЕННОСТ

Въпросът за образа в литературната критика и история е все още почти незасегнат, но той съществува и се налага редом с въпроса за образа в художествената литература. Всяка критика, всяко частично изследване дори в кръга на най-ограничената проблема създава чертица от образа на творческата личност — да не говорим за цялостни монографии, които неминуемо портретират или поне са длъжни да портретират тази личност не само в нейните специфични особености, но и да я поставят в онази атмосфера, в която оживяват по-добре нейните пластични форми.

Въпреки различието на средствата и на крайната цел, които изпълкват при изграждането на образа в художествената литература и в литературната критика и история, все пак и в единия и в другия случай портретирането се подчинява на някои общи закони в портретното изкуство. (Казвам изкуство с пълното съзнание, че то никога не бива да липсва от средствата на литературния критик и историк).

Разглеждайки изкуството на един от най-големите световни майстори на портрета, Гьоте изтъква, че Рембранд вижда човешкото лице като огромен пейзаж с високи планини и дълбоки падини, в неговата пластична многоплановост от светлини и сенки, но винаги обединени от погледа на великия тълкувател на човека в една цялостна личност — колкото и сложна да е тя, колкото и противоречиви да са отделните ѝ съставни елементи.

Да се изгради такъв пластичен образ в съвременната марксистическа литературна история — това значи не само да се стъпи върху здравата основа на фактите. Идеалистичното литературознание в отделни свои представители проявяваше също склонност към натрупване на факти, към фактология. Да се изгради такъв пластичен образ може само като се навлезе в дълбоката взаимосвързаност и взаимообусловеност на тези факти и се проникне във вътрешните закономерности, скрити зад тях. За да може да се стигне до тези закономерности, необходимо е да се разрешат много основни въпроси: въпросът за личността на писателя, за нейните специфични черти, съвсем индивидуалното съчетание на нейните емоционални, мисловни и волеви страни, за нейната мироследна насоченост. От голямо значение тук са литературните традиции, върху

Бел. ред. Печатаме статията като дискусийна. Предвид на предстоящото написване история на българската литература от пияните и нещатни сътрудници при Литературния институт на БАН, редакцията предлага да се изкажат и други както относно двата периода в творчеството на П. К. Яворов, така и върху нашето литературно наследство въобще.

които даден писател стъпва и с които той се свързва за по-продължително или по-кратко време. Решаващо значение има и методът на писателя, начинът, по който той усвоява и възпроизвежда действителността. Същевременно никога не бива да се изпускат из очи специфичните особености в метода именно на този писател. Защото тъкмо при големите творци шаблоните и схемите най-малко помагат, явяват се съвсем индивидуални отсенки, които трябва да се уловят, ако не искаме не само да опростим и обедним един голям творец, но и да го изопачим.

И понеже творческата личност за нас не е една изначална даденост, понеже за нас тя е в непрекъснато развитие, картината става още по-сложна, изискванията към литературния критик и историк — още по-големи. Явяват се разнородни, противоречиви тенденции, които трябва да бъдат открити и разбрани. Налага се да се разграничи в многообразието на явленията, в противоречивостта на тенденциите временното от дълготрайното, второстепенното от същественото, което дава основната насоченост в развитието на личността, в мирогледа ѝ, в метода ѝ, в образа на твореца. От изключително значение е начинът, по който ще се отрази в портрета на писателя неговото творческо развитие. Този въпрос остава един от най-спорните въпроси при разглеждането на редица творци — особено на онези, у които противоречията са издълбали по-особени каменисти пътища, по които не може да се мине с обичайните шаблони.

Типичен пример за сложността и противоречията при тълкуването на творчеството и образа на един и същ писател е огромната литература, натрупана върху живота и делото на П. К. Яворов от неговата съвременност до днес. Не само творчеството, но и цялата личност на Яворов представя огромно богатство от проблеми, които са привличали и продължават да привличат погледа на изследователя. Почти невероятно изглежда, че в този кратък живот, протекъл едва през 36 години, са заключени толкова много въпроси, че в това творческо дело, събрано в няколко малки томчета, се намира такава сложна проблематика, че някои черти от цялостната творческа личност, търсена по толкова много пътища, и до днес остават недостатъчно изяснени.

Развитието на нашата марксистическа литературна история днес и за бъдеще е осигурено от един принцип, дълбоко залегнал в нейните основи: почит към научните факти. Това ново отношение към фактическия материал, което се изрази у нас в натрупване на многобройни материали в обществени архиви и в лични издирвания, създаде предпоставките и за нови изследвания върху жизнения и творческия път на Яворов. Откриха се различни редакции на негови творби, писма, документи — и животът нахлу в смътните контури от миналото, изпълни ги с плът и кръв, с радости и скърби, с възторзи и разочарования. Така се роди един нов човек, набъбнаха нови проблеми на делото му, на творческото му развитие и в съвкупност — постепенно израства образът на Яворов в светлината на нашата съвременност.

В общата взаимосвързаност и взаимообусловеност на явленията, всеки отделен факт добива своята дълбока значимост, която влиза като неделима част в градежа на творческата личност. Същевременно тъкмо в съотношението на многобройните нишки, от които се изплита сложната тъкан на една творческа личност, изпъква особено ярко същественото, специфичното за тази личност, отделят се и основните насоки в нейното развитие.

За нас вече не е само един случаен факт, че поетът Яворов е роден на 13 януари 1878 година в Чирпан в обикновеното просто семейство на Тотю Крачолов. През тази семейна среда минава първата здрава нишка от сърцето на поета към народа, към трудовия народ:

А пък народът — знаеш: след ралото си ходи,
над калната мотика измъчен се привежда
и с брадва на ръката по мраз в горите броди, —
трудът му е утеха, трудът му е надежда.

Такъв го аз обичам: обичам го, не крия,
тъй както може само синът баща да люби,
с наивната му глупост и детска простотия,
с пороците му дребни и халосии груби. . .

Така можеше да пише само човек, израснал от недрата на народа, видял отблизо неговата мъка в непосилния труд на своите близки, почувствувал непосредно надеждите и болките на този народ в попуканите ръце, в дълбоките бразди по челото им, нарязано от немилостивия пек, от сушите и градушките. И когато Яворов заговори като поет за тази мъка в „На нивата“, в „Сизиф“, в „Край огнището“, в „Градушка“, дълбоко в неговия собствен глас звучеше топъл и побеждаващ гласът на самия народ. Винаги, когато с изранено сърце от битките на живота поетът се затваряше в себе си (в „Мечта“, във „Великден“, в „Недей ме пита, майко мила“, в „Нощ“), този глас се обажда някъде из дълбините на душата му като ласка, като зов или угризение.

Още тук при първия досег на личността със заобикалящата я среда, със семейството, който се разраства в отношението на поета към собствения трудов народ, а постепенно и към потиснатите, онеправдани народни маси изобщо, ни става ясно типично яворовското отношение към действителността. Яворов, големият поет, можеше да израсне само от такава голяма личност. Тъкмо голямото сърце на човека съгрява изключителното майсторство на художника. Затова неговият стих звучи до днес с толкова човешка топлина, с красота, която се ражда отвътре, с дълбока жизнена правда, която не остарява.

Чрез семейната среда, чрез своята дълбока връзка с народа поетът възприема отрано и непосредствено възрожденските традиции на до-вчерашното минало. Патриотизмът на Яворов е онова голямо чувство, онази твърде реална любов, както определя сам той патриотизма на Л. Каравелов, която го свързва органически с хилядите и милионите човеци, с целия народ — едно светло чувство, което по собственото му признание няма нищо общо с „плешивия шовинизъм“. Това светло чувство остава една от характерните черти в произведенията и в образа на гражданина и твореца Яворов.

Истинското си съдържание, специфичната си багра то добива обаче едва чрез връзката на поета със социалистическите идеи. Колкото и краткотрайно да е участието на Яворов в организиранния живот на социал-демократическата партия, въздействието на идеите на социализма върху развитието на поета е голямо. И което е още по-важно — за нас това въздействие не се покрива само с определен период от неговия път, а се простира, разбира се, в различна степен, върху целия му път, макар че то се сблъсква с други противоречиви тенденции, които в отделни моменти се разрастват и предизвикват трагични кризи.

И тъй възрожденските традиции и социализмът са двата основни стълба в изграждането на творческата личност в първите години. От специфичната сплав, в която тези начала влизат чрез индивидуалните особености на характер, емоционалност, волева насоченост и пр. израства Яворовият хуманизъм, характерна черта в творчеството на поета. Яворовото отношение към човека, неговият идеал за човека заключава в себе си една черта, характерна именно за социалистическия хуманизъм — дейна служба в името на потиснатия национално и социално човек. И Яворов служи на този идеал не само с поезията си, но беше готов да даде за него и живота си. Толкова силен е този порив у него, че той е готов всеки миг да му се подчини изцяло, да захвърли перото и да грабне оръжието.

Яворов чувства, че осъществява своето призвание само когато е всецяло предаден на такава дейност. Истинските щастливи моменти от живота му, когато поетът осъществява пълна хармония със себе си, са онези, в които той живее борчески живот. Това са годините на ранната му младост, когато основава социалдемократическата партийна група в родния си град и се чувства пионер-пропагандатор на новото учение, после времето, когато обикаля България като агитатор на ВМОРО срещу домогванията на върховизма или когато с пушка в ръка скита с чети из Македония, най-сетне времето, когато потегли срещу остатъците на феодализма на Балканите за освобождението на македонския роб като войвода на чета в Балканската война.

През тези периоди от живота си Яворов чувства че живее „живот-поезия“, живот, отговарящ на неговия идеал, на неговия хуманистичен идеал. Това са високите върхове, огряни от слънце, в образа на Яворов така както се откроява този образ в светлината на нашата съвременност. Това е съществената насока в развитието на личността, ярко контрастираща към онази тясна рамка, в която искаше да я заключи естетската мисъл в миналото: „той (Яворов) е една е г о ц е н т р и ч н а н а т у р а“.

Няма революционна вълна, докоснала непосредствено Яворов в своя обсег, която да не го увлича. В Мелнишкото въстание от 1895 г. се събужда поетът. Бунт срещу социалната неправда на съществуващия строй е едно от първите му стихотворения „Пред тъмничен зид“. Още в едно от първите му стихотворения „Пролетната жалба на орача“ образът на поета се слива с образа на целия отруден народ. Толкова дълбоко прониква той в неговата неволя, че веднага, като своя велик учител Ботев, Яворов заговарва с неговия език, с неговата жизнена разговорнобитова интонация, с негови типични изрази, дори твърде рѣбати, за да влезат в една художествена сфера. Но толкова голяма и тук е силата на непосредственото чувство и същевременно — силата на художника, че всичко, до което се докосва, става поезия.

Арменските бунтове през последното десетилетие на миналия век издигат вдъхновението на младия още поет до върховете на художественото постижение. „Арменци“ е първата творба на Яворов, в която неговият личен глас се слива с могъщия глас на онеправдания човек от онази епоха. И това, струва ми се, е неговото изключително постижение. Страданието тук расте в неизмерим бунт, песента се превръща в революционна стихия. Възвишеният патос на творбата се ражда от патоса на една цяла епоха. Оттук нататък поетът Яворов говори вече в своите най-бележити творби с този глас на онеправдания човек от своето време, с този патос на своята епоха, който звучи със същата сила дори и

тогава, когато поетът шепне като в „Недей ме пита, майко мила“ или в „Заточеници“.

Художникът Яворов доби своята лична, неповторима физиономия в досега си именно с отделни вълни на голямото прогресивно движение на епохата. Колко дълбоко го докосват тези вълни свидетелствува отзвукът в неговата лирика на селските бунтове срещу десятка у нас от пролетта на 1900 г. Едва днес след продължителна изследователска работа върху творческата история и след задълбочен анализ на самите творби можем да твърдим, че Яворов се откликва на тези бунтове с цял цикъл стихотворения — „Сизиф“, „Май-1900“, „Край огнището“, „Бабина приказка“, новата преработка на „Пролетната жалба на орача“ в „На нивата“, „Градушка“, „Недей ме пита, майко мила“, „Нощ“. Тези стихотворения отразяват подема и трагичното потушаване на селските бунтове. Всяко от тях обаче се ражда със своя неповторима тоналност, със собствено звучение, със своя форма, толкова различна една от друга. Само дълбоката връзка на един поет с живота може да роди такова богатство от поетически превъплъщения.

„Сизиф“ като че ли почва от патетичния строй на „Арменци“, без да може да постигне силата му. „Край огнището“ търси съвсем друго разрешение — една малка драма, написана цяла в диалог, съвсем просто, без никакъв външен блясък, пълен контраст на „Сизиф“ и „Арменци“. Поетът продължава да търси нови превъплъщения на събитията, които са го разтърсили така дълбоко — и лекият хумор на „Бабина приказка“ се прелива в остра сатира на съвременния обществен строй. Но и това не стига. Малкото стихотворение „Май-1900“ вече долавя първите акорди на бъдещата голяма творба, която ще изрази вдъхновената любов на поета към трудовото селячество, вдигнало се на стихийен бунт срещу несправдата. Още един опит на четката в новата преработка на „Пролетната жалба на орача“ в „На нивата“ и пътят към тази творба е свършено открит:

Една, че две, че три усилни
и паметни години...

Всичко, което до тогава художникът е овладял в сгъстената багра, в лиричната простота, в драматичната напрегнатост е доведено в „Градушка“ до една висота, до която са се издигали малко художници в световната литература. Изпълнен от здравите сокове на националната традиция, вдъхновен от най-високите идеи на своето време, Яворов създаде творба, в която силата на големия художник издигна нашата национална поезия до общочовешка значимост — и по дълбочина на съдържанието, и по съвършенство на формата.

Едва днес в светлината на нашата съвременност творби като „Арменци“, „Край огнището“, „Градушка“, както и по-късните „Заточеници“, „Хайдушки песни“ зазвучават с всичката си сила, защото се свързват в контекста на революционното движение на една цяла епоха. За нас те са не само големи откровения на националния ни гений, а велики творби, в които е изразена гореща защита на онеправдания човек от навечерието на една епоха, на която предстоеше да разреши надигащите се големи въпроси.

Яворов е изразител именно на навечерието на тази епоха, навечерие, в което все още стрелката на развитието се колебае във временни подеми и дълбоки спадания. Той отрази устрема на това време, изрази и неговите дълбоки противоречия.

През последните години на миналия век настъпва отлив на една част от нашата интелигенция от социалистическото движение. Възторгът след първата победа със свалянето на Стамболовия режим скоро отстъпва пред горчивия опит, че със смяната на буржоазните правителства една тирания се сменя с друга. У интелигента, недостатъчно укрепнал в новите социалистически идеи, който няма още ясно и определено схващане за същността на класовата борба и за законите на общественото развитие, се явява разочарование, песимизъм, безперспективност. У този интелигент новите модернистични течения на Запада намират подготвена почва за възприемане.

Тъкмо тези, по думите на Горки, „по-честни, по-чувствителни хора, хора с желаниа за истина и справедливост, хора с големи искания към живота“ изпадаха в много случаи под влиянието на новите упадъчни идеи и незабелязано заболяваха от онази болест на епохата, която Горки нарече „разрушение на личността“. Защото „сама по себе си, извън връзката си с колектива, извън кръга на някоя широка, обединяваща хората идея, индивидуалността е инертна, консервативна и враждебна на развитието на живота“.¹ Така се явяваше „хроническото раздвоение“ на личността“, за да употребим пак едно понятие от проникновена статия на Горки.

Трагизмът на Яворов, основата на неговото противоречиво развитие, както правилно вижда още проф. Ив. Д. Шишманов, е в неукрепналия мироглед на поета. Яворов остава твърде кратко време в организирания живот на социалдемократическата партия. Различни причини от обективен и субективен характер го изтласкват много скоро, едва деветнадесетгодишен сам в една враждебна действителност, срещу която се бунтува целият негов идеал за човека, за нравствения му образ, за високите му пориви. От тогава той е принуден да живее в тази действителност, да страда от нейното жилище, да загине от нейните козни — до последния миг на живота си в неравен двубой с нея, защото тя беше силна, а той — сам. Наистина всеки революционен подем, до който се докосва, го издига стремително нагоре. Яворов веднага долавя всяка светлинка в мрака, както пише Луначарски за Брюсов. Но сам той няма ясен поглед за бъдещето развитие, за да се задържи на тази висота и в моменти, когато силите на реакцията временно побеждават.

Ето защо противоречията у Яворов се явяват почти от първите му стъпки на творец. Тези противоречия съществуват непрекъснато, но те се проявяват с особена сила в моменти на обществен упадък. Тогава именно те застрашават да надвият поета и настъпват моменти на вътрешни кризи. Такива кризи, разбира се, твърде различни по дълбочина, съществуват в продължение на цялото му развитие. Първата от тях забелязваме след преместването му от Чирпан в Сливен, гдето вече се явяват тревожните сенки на нощта, явява се в лириката му първата „безсъница“, а в писмата му до П. Гарвалов отчаянието взема трагични размери. Тогава погнусата от този „жалък, омерзителен живот“ поставя своя мъчителен въпрос пред смисъла на собствения му живот. Тези противоречия браздят твърде дълбоко още ранната поезия на Яворов в стихотворения „Като звездица светла“, „Великден“, „Мечта“.

Те се засилват съществено под влиянието на литературната среда, в която Яворов влиза чрез кръга „Мисъл“. Тъкмо от годините, когато

¹ М. Горький, Разрушение личности. Виж „М. Горький о литературе“, „Советский писатель“, Москва, 1953, стр. 54.

той започва да печата стиховете си в сп. „Мисъл“, кръгът „Мисъл“ се оформя все повече като център на новите индивидуалистични тенденции в литературата, а в началото на века той вече открито воюва срещу „тенденциите“ в изкуството, срещу Вазов и „Ново време“ в защита на едно „чисто изкуство“. По такъв начин тъкмо кръгът „Мисъл“ открива у нас пътя на упадъчните модернистични западноевропейски течения. Влиянието на кръга „Мисъл“ безспорно засилва противоречията, проявили се у Яворов след като се отдалечава от социалистическото движение, което единствено можеше да бъде за него здрава опора. Д-р К. Кръстев и П. П. Славейков дори твърде старателно се заемат да освободят младия поет от „социалистическия кошмар“ и да го подчинят на принципите на своята естетика. А благодарният ученик, колкото и всичко у него да се бунтуваше срещу тази естетика, не можеше да не изпита нейното въздействие.

Въпреки тези влияния революционният подем на селските бунтове издига поета в „Сизиф“ до върха на най-смел революционен оптимизъм. Но влиянието на идеите на кръга „Мисъл“ и противоречията изпъкват с нова и по-голяма сила, когато революционната вълна спада и под нея се показва отново калта на съвременния обществен живот. В самата хиперболизация на силите на трудовото селячество в „Сизиф“ проглеждат ясно колебливите основи на Яворовия мироглед, в които е вградена не малко народническа вяра в революционните сили на трудовите селски маси. Дълбоката, искрена болка на поета след кървавия край на бунтовете е изплакана в една малка песен, написана по ботевски „Недей ме пита, майко мила“. Образът на самотния „Чудак“, който носи своята безумна любов и злоба сред дребните житейски грижи на една еснафска действителност, овълчена за лесни печалби, е всъщност автопортрет на самия поет. Тогава именно, след последния гръм от големите събития, отекнал болезнено в „Градушка“, безкрайната сива върволица от стари, млади и дечица, емнали се боси из калния път, превити под бремето на „вечно зло“, извиква не случайно трагичната изповед на поета в стихотворението „Нощ“.

Нощта като обобщаващ образ на съвременната действителност, в която живееше Яворов, има дълбоко познавателно значение, както нощта в творчеството на един Лермонтов или Некрасов. Впрочем нощта е характерен образ и в руската революционна поезия от навечерието на първата революция, в която прогърмява Горкиевият „Буревестник“. Стихотворението „Нощ“ съвсем не е свързано с никакви влияния на образи от съвременния символизъм, а с образността от революционния романтизъм в мировата литература. Този образ е поетически символ, подобно на Лермонтовия маскарад в неговата едноименна драма. Върху фона на Яворовата „Нощ“ се откроява личната драма на поета, отразяваща драмата на прогресивната, но самотно търсеща личност от тази епоха, личност, която в периоди на подем се увеличаваше в общите импулси и вяра, и в периоди на упадък, оставаше сама със своите разбити надежди:

Цял свят понесох в своите гърди
и всичко се превърна там на прах —

говореше тогава поетът. Това е драмата, с която Яворов се бори през целия си творчески път.

„Нощ“ е голяма творба, една от най-големите в нашата литература. Тя е забележителен по своята художествена сила документ за онази атмо-

сфера на задух и робство, в която изключителната личност на поета все още продължава да се задъхва в неравна борба за „празник, въздух и небе“. Редом с измъчения образ на селяка, жертва на тогавашния социален строй, редом с изпитите бледи лица на неговите „Арменци“, се изправя в „Нощ“, трагичен и горд, образът на самия поет, сам неволник в онази действителност.

Образът на Яворов добива своята неповторима сила на внушение тъкмо чрез съществуването на тези толкова разнородни на пръв поглед творби, проникнали дълбоко в съдбата на онеправдания човек от онази епоха. Защото както образът на отрудения селяк в „На нивата“ и „Градушка“, на бунтуващия се Сизиф, на арменските изгнаници и македонските заточеници добива своята неповторима сила чрез огромното сърце на поета, така и в личната изповед на неговата „Нощ“, зад собствения му автопортрет в „Чудак“ проглежда лирическият герой — недоволен от онази действителност.

И все пак, макар че „Нощ“ и „Градушка“ отразяват една и съща действителност, те я отразяват явно не по един и същ начин, както не я отразяват по един и същ начин и други ранни стихотворения на Яворов, израснали почти едновременно: „На един песимист“ и „Като звезда светла“, „Мечта“ и „Сизиф“, „Край огнището“ и „Чудак“. Безспорно тук се натъкваме на една особеност в метода на поета. Въпросът за паралелното съществуване на прогресивен романтизъм у Яворов, редом с критическия реализъм, подигнат за пръв път от проф. Д. Ф. Марков е сериозна проблема, която заслужава специално изследване. Той се налага не само при съпоставянето на такива Яворови стихотворения като „Градушка“ и „Нощ“, но и при разрешаването на своеобразието в някои стихотворения от „Безсъници“ и „Прозрения“, в които прогресивният романтизъм се сблъсква с образната система на символизма.

Новата революционна вълна, която подема Яворов след покрусата от селските бунтове, е македонското революционно движение. В него той търси нов идеен тласък, нова религия, без която не може да живее и да твори. Новата религия всъщност щастливо обединява в нова здрава връзка основните насоки в неговото развитие още от ранната му младост: възрожденските традиции и социализма. Моментът, когато Яворов тръгва за Македония с голямата чета на Гоце Делчев през януари 1903 г. е сигурно най-високият връх, до който се издига гражданинът и революционерът. Нищо чудно, че Ботевото „На прощаване“ звучи в собствените прощални писма на Яворов, че неговите „Хайдушки песни“ отразяват ботевски идеал за живота.

Колкото по-висок е обаче подемот, толкова по-дълбоко е спадането. Вътрешната драма в душата на Яворов след жестокото потушаване на селските бунтове, отразена в стихотворението „Нощ“, се проявява с особена сила след трагичния край на Илинденското въстание.

Повален в кърви лежеше отново един народ-Сизиф, надигнал се в неравна борба с поробителя. Угризенията на собствената съвест, които измъчваха поета след несполуката на селските бунтове в „Нощ“, сега разяждат много по-жестоко душата му. Сам той беше участвувал в подготовката на Илинденското въстание, беше призовавал народа към борба с хектографирания лист „Свобода или смърт“, беше разпалвал у него вяра в освободението, в по-добър живот. Пожарищата, кланетата, смъртта на хиляди невинни жени, деца и старци се стовариха върху неговата съвест.

Без по-дълбоко познаване на нравствената личност на поета, не бихме могли да разберем дълбочината на трагизма, с който Яворов преживява ужасите на това време.

Прокудени тълпи от бежанци скитаха без подслон и залък по улиците на София. Изнемогнал от страдание, безсилен да помогне, Яворов записва в бележника си от 1904 г. заглавията на две стихотворения, идеята за които се ражда едновременно: „Бежанци“ и „Върни се, моя песен“, по-късно разработена в „Песен на песента ми“. Връзката между тези две стихотворения не е случайна. Както някога „Нощ“ израства непосредствено след „Градушка“, така и сега картината на страдащите бежанци извиква идеята за едно стихотворение „Върни се, моя песен“. Ужасът на действителността кара поета да бяга отново от нея в изранената си душа. „Върни се, моя песен“ от действителността, която е населена с мъртъвците на всичко, което съм обичал:

. ето моята любов
с изпъстрена от рани гръд, а ето
и вярата ми с клюмнала глава;
тук ето и надеждата ми светла
с угаснал взор! — и толкова мечти,
запазили в смъртта си ненадейна
усмихнати лица! . . .

Годините след Илинденското въстание са изпълнени не само с разрухата на неговия най-скъп идеал — освобождението на Македония. Като жертва за Македония беше паднал Гоце Делчев, кумирът на Яворов. В Македония загиват най-близките му другари още от годините на юношеските възторзи — К. Нунков и П. Гарвалов. През 1907 г. умира майката на поета, получила първия си сърдечен удар след лъжливата вест, че Яворов е убит в Македония. Умира най-сетне и девойката, която той е обичал най-много в живота си — Мина Тодорова. Когато поетът пише —

Смъртта — не виждам друго в белия кивот
на твоите скрижали тайни, о живот!

това не е празна формула, навеяна от съвременния символизъм, това е болезненият вик на едно съкрушено от страдание сърце, от което смъртта е изскубнала всичко най-скъпо в живота му.

Пламенното чувство е характерен белег на всяко време на революционен подем. Рефлексията разяжда всяка епоха на упадък — естествено дирене на равностметка за устрема и пораженията. Белински не случайно определя времето след политическия ентусиазъм на декабристкото въстание като време на размисъл, на рефлексия.¹ Въпросите за смисъла на човешкия живот, за неговите нравствени цели, за битието и смъртта, за едно общофилософско осмисляне на живота изплуват именно в такива периоди. Лермонтов, типичният изразител на следдекабристките години, забива в собственото си сърце въпроса, който изпълва с дълбока тревога изобщо такива периоди: „... Что такое жизнь?“

Винаги в периоди на обществен упадък и у Яворов прозвучава този тревожен въпрос. Нищо чудно, че и у него той намира в такива моменти отговора, който си дава сам Лермонтов: „Жизнь вещь пустая“. В едно от

¹ Вж. В. Турбин, И. Усок, Трагедия гордого ума. Вопросы литературы.

споменатите вече първи стихотворения „Като звезда светла“ поетът говори:

Тъма беззрачна, черна бе в мен и окол мене;
сърцето ми бе в рани, душата ми — в тревога,
под острий клюн на страшно, мъчително съмнене
в мощта на светлината — в правдивостта на бога. . .

Това е една от първите сенки в още пролетното утро на живота, която пада над творчеството на поета след като напуска възторжената другарска среда от родния си град. Като основа на своя личен трагизъм, на собственото си отчаяние, Яворов поставя още в тази първа „безсъница“ нерадостната обществена картина на живота:

Но, боже мой, кога е в таз юдол на теглото —
на таз земя-пустиня, лъча от щасте гряла? . . .

„Земя-пустиня“ е характерен образ от ранната Пушкинова лирика, преминал у него от романтичната поезия. Този образ се среща често и в ранните стихотворения на Яворов: „Мечта“ „Великден“. Той се активизира обаче особено много в „Безсъници“:

. . . не искай да узнаеш, на тъмнини в покоя
— пустинник — за къде е пустинния ми път. . .

Така образът на пустинника, на вечно жадуващия странник се създава именно във връзка с представата за заобикалящата го действителност като пустиня, в която горящата жажда за друг смислен живот не може да намери утолнение. Тази жажда е намерила израз в „Мечта“ в образа на бедуина, във „Великден“ в неговия двойник — пътника, пред който се вие безкрайният друм без завет и сянка. Особено ярко е възплътен той още в „Милица“, гдето лирическият герой разкрива своята орисия:

Да жадуваш! И в жаднене
да се скиташ луд, бездомен,
сам-самичък под небето,
да не могат да наситят
ни реките, ни морето
жаждата ти. . .

Образът на този вечен пътник, недоволен от своята съвременност, устремен в мечтите си в някакво далечно бъдеще, ще намери израз и в „Безсъници“ —

Все туй копнение в духът,
все туй скиталчество из път,
на който не съзирам края.

В неспокойния устрем на този вечен скитник се оглежда безспорно сянката на други неспокойници и чужденци в заобикалящата ги обществена действителност — Пушкин и Лермонтов.

Подобен характерен образ, поетическо обобщение на непосредната действителност, в която е принуден да живее поетът, е маскарадът. „На страстите житейски попаднал в маскарада“ и Яворов като своя събрат по дух и търсения Лермонтов още в ранната си лирика иска да узнае „под маските лицата“. По-късно в „Безсъници“ този образ му се налага отново сред бездушната забава на стохиялния град в Нанси: „Що знача тая маска?“

Характерно е, че още при първата криза, отразена в стихотворението „Като звезда светла“, Яворов се затваря от действителността в душата си, за да издигне там „олтар неръкотворен“ на любимата (пак романтичен образ, познат от Пушкиновата поезия) и да подири успокоение в съзнанието: „Че ти си в мен!“. „Неръкотворният олтар“, който поетът издига в тази ранна творба в душата си (също романтичен образ, известен и в поезията на Пушкин), ще се повтори много пъти в любовната лирика от „Прозрения“, посветена на Мина Тодорова.

Изтъквам и то твърде бегло само малка част от образността, възприета от прогресивния романтизъм, която преминава от ранната Яворова лирика в „Безсъници“ и „Прозрения“, за да се почувствува характерът на някои образи, които не са заети от шаблоните на съвременния му символизъм, а са поетически символи, стоплени от жизнено съдържание.

И все пак тъкмо настроенията на душевен гнет, на самотност и страдание създават условия да се засили особено много влиянието на съвременните модернистични течения, които предлагат хашиша на самозабравата, бягството от действителността, студените символи срещу горящите рани от битките на живота. Влиянието на индивидуализма и символизма откъсва твореца от единствения здрав приток на жизнени сокове. Разклатени из основи са неговите мирогледни устои. Решителни пробиви се появяват и в естетическите му възгледи. „Изкуството е самоцел“ — заявява той самоуверено с езика на съвременните му модернистични течения.

Особено дълбоко проникват отровните семена в лириката на Яворов, гдето те нанасят и най-много поражения. Типичен пример за това, как символизмът може да изсуши дори и най-жизнените творчески сокове, са редица стихотворения на Яворов от това време. Няма по-ярко обвинение срещу несъстоятелността на метода на символизма от сравнението на стихотворения като „Арменци“ и „Евреи“, родени почти от един и същ повод. „Евреи“ израства от негодуванието на поета срещу жестоките погроми над евреи и арменци от страна на реакцията в Русия през време на първата революция. Но живота, непосредно човешко чувство тук е заглушено в студена, мъглява резигнация. Липсва онази типично яворовска стихия на вътрешния ритъм, която пулсира неудържимо в „Арменци“ и увлича стремително в образи, в чувство, в интонация. Почти невероятно изглежда, че двете стихотворения са рожби на един и същ автор.

Цялата концепция за живота като „обезлистен лес“, като „пустиня без ехо“, в която се носят само странни безплътни миражи и неумолимият призрак на смъртта, контрастира ярко на горящите жизнени багри в ранната лирика на поета. Образната система дори там, където запазва същата външна форма, е изпразнена от някогашното си съдържание. Нощта, която в ранната поезия на Яворов и в стихотворението „Нощ“ е поетически символ, разкриващ конкретната общественно-политическа действителност, в „Безсъници“ се изпразва от конкретното си съдържание и се превръща в символистичен образ. Подобен процес се извършва и с много други образи: любима, майка, родина. Умъртвен е живият нерв на тези образи, студената схема се разширява до някакви абсолютни съдържания, които нямат нищо общо с емоционалните, трептящи от пълнокръвен живот образи на истинските Яворови стихове. Получават се кухо-звънящи стихове, като в „Посвещение“, „Демон“, „Пред щастието“ и др. Богатството от форми замръзва в студената орнаментика, стилът, непосредствен израз на живота, се превръща в търсена стилизация. Образите са баро-

ково претоварени и въпреки това остават схематични, а рефлексията изсушава жизнените сокове, за да остане скелетът от непосредното преживяване, схемата на чувството.

Характерно е обаче, че докато символистите възвеждаха своите позиции в меродавна естетика, Яворов живееше със съзнанието, че това състояние е болезнено, временно блуждение, от което трябва да се намери изход. „Без път“ нарече сам той времето на тази дълбока, мъчителна криза, а в писмо от Нанси до д-р Кръстев изповядва: „Душата ми е едно налудничаво дете, болно от лошите пъпки на нашето време, и аз я лекувам чрез единствения способ на изтискването. Вчера я поналегнах малко — и тя пак закрепня: Няма да се върне пролет вече! Нека си крещи — умът ми е ум и затова още, защото знае редът на годишните времена. Той не ѝ пречи да облекчава болките си както може и върши съвсем хладнокръвно своята работа на лекар. Още малко, ще заздравя последната язва — и той ще потупа приятелката си по гърба. . . Хайде вече, стига съм се занимавал с тебе, върви сега подире ми и помагай на човешината: — да не кажат за нас, че харам сме жадували на земята“.

Самото осъзнаване на това състояние като безпътица означаваше, че поетът неминуемо ще подири изход. Неугасващият порив към живота не можеше да се заключи в студената тъмница на индивидуализма, в безплодните схеми на символизма. Само дребните души и дребните таланти могат да се чувствуват удобно в тях. Истинският значителен творец неминуемо трябваше да ги разчупи, дори и когато за известно време се затваряше в тези схеми.

Характерен пример е стихотворението, което се явява като програма на новите модернистични течения у нас — „Песен на песента ми“, в което Яворов студено декларира равносметката си на всички някогашни увлечения. Но чуйте как веднага, когато поетът се докосне до образа на забравения брат, външната ледена обвивка се стопява и под нея избликва топла струя кръв от едно сърце, което продължава да трепти в обич и състрадание към отрудения човек:

На труженик ли дрипав, гладно бледен
в прихлупената изба ти не бе —
и него ли, кажи, не лъга, беден,
за празник, въздух и небе ?

Бихме могли да посочим твърде много подобни случаи, когато дълбоката вътрешна драма в душата на поета избликва с непосредствена сила и залива външната символична схема. Затварянето в себе си не носи за Яворов самодоволното спокойствие, кристалната яснота на духа, така характерни за съвременния символизъм. „Я ненавижу человечества“ — заявява спокойно един типичен символист като Балмонт, а друг Т. Траянов от нашата литература декларира в стихотворението си „Песен без думи“:

И отглас не търся, участие
не търсил съм нивга и знам,
че моите страдания и щасте
докрай ще изнеса все сам. . .

Характерни за истинския символист са това студено безстрастие, тази схема на чувство и мисъл, в която се оглежда безбурното огледало на една душа „отвъд добро и зло“. Тъкмо противното на тези основни

изисквания на символистите представляват Яворовите „Безсъници“. Душата на поета е в непрекъсната борба, мята се като ранена птица в рамките на своето ограничение. Неговият глас, тревожен и топъл, дири съчувствие, дири път към човека:

Оплаквам участва им, оплаквам я горчиво. . .
А мене кой оплаква, а мене кой разбира?

Завърнал се от Македония след Илинденското въстание, поетът се задушваше в еснафската атмосфера, която по лермонтовски рисува още след селските бунтове през 1900 г. в „Житейски, дребни грижи са всичко похабили“. Колко по-тежка, почти безизходна е тази атмосфера в „Безсъници“, в стихотворението „На пладнe“. Отвратен от живота около себе си, поетът стене: „Аз искам въздух и прохлада. . .“

„Аз искам въздух и прохлада“ — това е викът на поета, който звучи в подтекста на много от неговите „Безсъници“ и „Прозрения“, викът за „празник, въздух и небе“ сред един живот, в който неговите високи идеали са стъпкани, в който сам той изгаря в своята неутолена жажда. Това е вътрешната драма на яворовския човек от тази епоха, една истинска дълбоко преживяна трагедия, която и в най-песимистичните си перипетии извежда този, който се докосне до нея, към просветление, към катарзис.

Нищо чудно, че още първият непосредствен допир на поета в живота до една по-друга, чиста душа, кара лириката му да разцъфне в прекрасни стихове на хармония и вяра:

. . . защото и душата може би
без вяра нивга не скърби. . .

Така се ражда любовната лирика на Яворов от „Безсъници“ и „Прозрения“ — прекрасни, снежнобели цветя в мрачната атмосфера на тези години: „Две хубави очи“, „Вълшебница“, „Ела“, „Блян“, цикълът, публикуван под общото заглавие „Писма“. Студените арабески на мисълта в стихотворения като „Демон“, „Сенки“, „Не си виновна ти“ се стопяват при първия топъл лъх на живота, сенките на нощта изчезват и поетът отново се обръща да види света „при ярък ден“:

Ела свидетелствуй, — в мрачна безнадежност,
как чезна за доброто, как му вярвам аз;
ела свидетелствуй, колко тепла нежност
душата ми опази в тоя леден мраз;
свидетелствуй още лудата безбрежност
на моята любов. . . на пук на участ зла,
не бой се и ела.

Че „любовта към жената тук е алгебрически знак за много други неща“, както пише поетът Д. Бояджиев в писмо до Яворов, свидетелствува стихотворението „В часа на синята мъгла“. „Синият час“ действително е предпочитан образ в поезията на френските декаденти и на кръга около Стефан Георге. Но както правилно изтъква В. В. Виноградов тъкмо образът на „синята мъгла“ е твърде характерен и за Пушкиновата поезия, преминал у него от романтизма.

„В часа на синята мъгла“ е творба, която включва синтезата на трагичните търсения на мисълта у Яворов, съгрънни от топлината на едно голямо непосредствено чувство. Проблемата за вътрешния смисъл на жи-

вота израства тук, както говори Белински за Лермонтов, „в някаква могъща сила“. Въпросът за смисъла на битието се свързва с дълбоката нравствена проблема, която неминуемо предполага и неговото разрешение:

Що иде тук — и кой отива там, отвъд
сребровъздушните стени на кръгозора?
Живот и смърт се разминават всеки час.
Но кой ще назове честта и кой позора?

Този дълбок въпрос върху смисъла на живота, съдържащ при целия външно спокоен и уравновесен ритъм на творбата вътрешния патос, от който е израснал, не можеше да не намери трагичен отговор при конкретно историческата действителност, в която живее поетът, действителност, която стана и негов палач, и палач на толкова други устремени към красотата на живота духове като П. П. Славейков, Д. Дебелянов, Н. Вапцаров. Или не е имал право Яворов, когато е държал в Банско на коленете си тригодишния Вапцаров, да шепне в себе си своето дълбоко човешко: „Деца, боя се зарад вас“.

Но дори в този час на синята мъгла, високо някъде върховете на живота са залени от вечерната позлата на някакво чудно сияние, в което трепти вечният копнеж на поета по тези върхове. Подобен образ не случайно се явява и в края на драмата му „В полите на Витоша“, когато над двата трупа на героите Мила и Христофоров възсиява светлината на бъдещия живот, към който те се стремят. И една огромна дъга се издига сякаш над мрачната действителност към светлината на бъдещия ден.

Трагизмът на някои от тези Яворови стихове не е песимизмът на съвременните му декадентски течения, който кара душата да потъва в блатото на живота. Това е трагизъм в аристотелевския смисъл на това понятие, роден от сблъскването на една светла личност с окръжаващата я действителност. Този трагизъм бунтува духа срещу неправдата на живота, поражда една мечта, която стремително се блъска в тъмницата на сегашното и открива една светла пролука към бъдещето.

Спрях се повече на някои проблеми от „Безсъници“ и „Прозрения“, макар че въпреки това остават още много повече незасегнати, за да подчертая колко погрешно би било да приведем цялата лирика от това време под един общ знаменател: символизъм. Противоречията у Яворов през това време са дълбоки и пораждат истинска криза. Влиянието от символизма е силно. Но същественото и у него, както и у други даровити поети е, че над временните блуждения побеждава реализмът. И той е побеждавал и побеждава, защото има на страната си непобедимата сила на живота, който единствен остава вдъхновител на всяко голямо творчество. Реализмът в борба с влиянието на символизма побеждава в най-хубавите стихове на Яворов от „Безсъници“ и „Прозрения“. Лирически творби като „Завет“, „Другари“, „Копнение“, „Маска“, „Самота“, „Славата на поета“, „Бежанци“, „В часа на синята мъгла“, „Две хубави очи“, „Ще бъдеш в бяло“, „Обичам те“ и много други стихове от интимната любовна лирика на Яворов от това време нямат нищо общо със символизма. Те са голяма поезия, която внася нови черти в образа на твореца.

Истина е, че за разлика от първата сбирка „Стихотворения“, в „Безсъници“ и „Прозрения“ има съвсем малко стихове със социални мотиви. Но истина е също, че през това време Яворов не пише вече само лирика, че образът на твореца се разклонява и в други творби, които продължа-

ват здравите реалистични традиции от миналото. До 1900 г. Яворов твори изключително в областта на един жанр — лириката. От 1901 г. започва неговата борба за овладяване на все по-широко жанрово разнообразие. Още в началото на 1901 г. редом с „Нощ“ той пише първата си драматическа сцена „При раздяла“ със сюжет из Априлското въстание. От края на същата година до средата на 1903 г. Яворов се изживява почти само в публицистика. Характерно е, че когато през 1904 г. той се заема с разработката на една по-едра творба със сюжет „Индже“, въпреки настояването на Пенчо Славейков да го разработи в лирическа поема, Яворов вече посяга към драмата.

От съществено значение е също така, че след смъртта на Гоце Делчев в разгара на самото въстание, когато Яворов иска да създаде от образа на Делчев едно знаме за великата борба, той не се обръща вече към лириката, а към лирическата проза, в стила на която създава вдъхновената биография на Гоце Делчев. Прозата се налага в по-нататъшното развитие на поета отначало редом с лириката, а постепенно и все повече и над нея. В споменатото вече писмо до д-р Кръстев от 1906 г., като говори за скорошното преодоляване на болезнените състояния и на абстрактните си търсения в поезията, Яворов подчертава: „... За тогава аз мисля, че белетристиката ще ми се наложи редом с поезията от задачите, с които ще поискам да осмисля съществуването си...“

И действително по същото време, когато „Безсъници“ и „Прозрения“ отразяват личната драма в душата на поета, отразяват противоречията в мирогледа и метода му, Яворов създава и двата пътеписа „В тренът“ от края на 1904 г. и „От обсерваторията до гарата“ от началото на 1908 г. През 1909 излизат от печат „Хайдушки копнения“, писани в продължение на същите години — от 1905 до 1909 г.

Литературната критика върху Яворовото творчество от миналото и днес е обръщала твърде малко внимание на тази забележителна книга на Яворов, изпълнена от младост и свежа, бодра красота. „Хайдушки копнения“ свързва здрави национални традиции от Захари Стоянов до наши дни, когато мемоарната литература от доскорошното минало заема значителен дял в съвременната ни литература.

Голяма част от естетската критика в миналото смяташе завоя на Яворов към драмата като отчаян скок на изчерпал себе си лирик. Други критици явно установяваха литературната смърт на поета. Имаше, разбира се, и отделни утвърждаващи отзиви. И преди всичко широката публика както сега, така и тогава приемаше възторжено пиесите. В противовес на онези схващания, днес ние сме в състояние да установим въз основа на нова и богата документация, че пътят на Яворов към драмата не е случаен, че той е път на продължително и системно развитие. Яворов съзнателно се ограничава отначало в лириката и едва когато постига в нея върхове, помисля да разшири жанровия обseg на своите търсения. От тогава именно в центъра на неговия интерес все повече засяда драмата.

Яворов минава към драматическо творчество в един момент, когато, не както мислеше доскоро критиката, е изчерпал всичките си творчески възможности, но когато е почувствувал, че лириката вече не може да изрази творческите му търсения. Недоволството от лирическия жанр проглежда в отделни негови изказвания още от 1907 и 1908 г. Малко преди да пристъпи към първата си драма, Яворов вече вътрешно е напълно скъсал с лириката: „В стиховете има много лъжа, — пише той до д-р

К. Кръстев — те някак си ме отвръщават и не ми се ще да се върна към тях. Ще подиря друго нещо“. И в друго писмо до Б. Пенев от същото време: „Стиховете ме отвръщават почти. В тях човек не може да каже всичко, ако не е принуден и да престоря всичко. (Впрочем още като пиша това, аз чувствавам, че смесвам две неща, които не трябва да се смесват). Работата е, че аз имам нужда да се изкажа по-напълно и по-ясно. И затова трябва да подиря друг жанр. . .“

Характерно е, че Яворов посяга към драмата, както това ясно е изразено в цитираните две писма, за да се изкаже не само по-пълно, но и „без лъжа“, а това ще рече жизнено правдиво. Че действително Яворов се насочва към драмата от определени позиции, свидетелствуват и спомените на проф. М. Арнаудов: „... Когато ние му изтъквахме съображения в полза на романтическата, стихотворната драма, той даваше да се разбере, че иска да покаже способността си за чисто реалистическо творчество...“¹

Яворов се обръща към драмата в един особено трагичен момент от живота си. Кошмарите на нощта, въпросите за смисъла на живота след смъртта на Мина Тодорова застрашаваха отново да го задушат в тежка душевна криза. Но тези въпроси не търсеха вече израз в лириката, а в лирическата проза на философско-поетическия му дневник. Изход от тази нова безпътица, в която искаше да го хвърли жизнената му трагедия, той намери в драмата.

„В полите на Витоша“ разгръща личната трагедия върху широк обществен фон. Действащите лица, колкото и много черти да запазват от своите прототипове в живота, израстват до обобщаващи образи на действителността, от която са създадени. Яворов изрича чрез тази драма присъдата си над уродливата буржоазна върхушка. В своя герой Христофоров, израснал като двойник из душата на лирическият герой на „Нощ“, „Безсъници“, и „Прозрения“, Яворов въплъти един своеобразен „герой на своето време“. Христофоров е всъщност яворовският човек на това време. Човек на силно чувство и силен ум, той пресъздава трагичния конфликт на своя творец с онази действителност и същевременно трагичния конфликт вътре в собствената му душа. Христофоров пада като жертва едновременно и на единия и на другия конфликт.

В навечерието на Балканската война и непосредствено след нея решителното стъпване на позициите на реализма и връзките на Яворов с живота създават изключителен подем на творческите сили. Многобройни планове на нови драми напират у него и търсят своето осъществяване. Новата драма „Когато гръм удари, как ехото заглъхва“, замислена и дори отчасти записана много по-рано от първата, през пролетта на 1908 г., носи в съдържанието си до известна степен утайката на онова най-тежко време за поета, но в драматическия си строеж показва смело придвижване напред.

„Аз най-добре знам какво съм постигнал и какво има още да постигам — пише сам Яворов след втората си драма — без излишна скромност аз смятам първите си две драми за сполучливи начални опити, но имам някаква твърда увереност, че пътя към истинската драма е вече открит пред мене. Аз ще я постигна, бъди сигурен, и то не в далечно бъдеще. . .“

Смело устремен напред към творчески завоевания, сигурен в победата си, укрепнал вътрешно, неуморен в енергичните си търсения и дълбаещ все повече в живота на своята съвременност — такъв се представя

¹ Д-р М. Арнаудов, Към психографията на П. К. Яворов, ц. к., стр. 41.

за нас образът на поета в момента, когато върху него се стоварва ударът на една семейна трагедия. „Боян“ — поетът-еретик, бунтуващ се в името на една нова социална правда, „Жертвата“ на войната, чийто ужас поетът опознава през време на собственото си участие в Балканската война, образът на капиталиста, който израства под нашето небе, създаден така, че дори „и духът на Маркса да остане доволен“ от него — това са творчески замисли, чието изпълнение предстои в най-близко бъдеще. „Социална поезия искат от мене: — говори Яворов пред А. Златаров — ще им дам истинска социална драма, па да видят изменил ли съм на своята стара любов. . .“

В разцвета на жизнените си и творчески сили Яворов беше повален от дърварската секира на същата онази действителност, срещу която той се бунтува в стиховете си, която заклейми в драмите си. В постоянен двубой с тази действителност, той пада прав, като истински трагически герой. „Недейте ме жали — пише сам Яворов в едно от последните писма до сестра си — защото и аз никога не съм се жалил, вървах през живота винаги прав с поглед нагоре и затова не можех да се не спъна да падна и, като падна, да си разбия главата“.

Лишен от зрение, оклеветен, изоставен от всички, изхвърлен от службата, която би му осигурила поне насъщния залък, със същата доблест и упорство той забива куршума в главата си, „за да запази своето достойнство на човек и поет.“

И все пак в трагическия двубой с онази действителност победи поетът. Животът не забравя онези, които са горели с неговия устрем. Въпреки всички противоречия Яворов възторжено живя с всеки революционен подем на своята епоха. Нищо чудно, че делото му продължи да живее с възходящото движение на живота. Нищо чудно, че тъкмо днес лириката му се разгръща в своята ярка многоплановост. По-силен от всякога звучи днес гражданският патос на „Арменци“, „Заточеници“, „Градушка“, но и едва днес ние разбираме драмата на поета в „Нощ“, „Копнение“, „В часа на синята мъгла“, упиваме се от поезията на „Луди млади“, „Калиопа“, „Павлета делия“ и от неговата по-късна съкровена интимна любовна лирика. Образът на лирика Яворов изпъква в това изключително богатство от мотиви, от багри, от тоналности. Революционните бури на нашето време, които разтърсиха из основи всичко, отрониха само сухите листа, и без това лишени от истинските жизнени сокове на неговото вдъхновение. Но затова пък делото на Яворов разцъфна с нови клони, прекарал десетилетия в зимен сън. Не случайно тъкмо в нашата съвременност редом с лирика в съзнанието на народа заживя и драматургът Яворов.

Нови и многобройни проблеми израстват пред нашата литературна история и теория, едва след разрешаването на които ще се изгради и цялостният образ на твореца Яворов. По някои основни въпроси предстои сериозна изследователска работа, която единствена ще разреши проблеми, до които все още се докосваме несигурно и плахо, с общи фрази, зад които се крие бедно съдържание. Но самият факт, че тези проблеми застават пред нас с такава наложителност, говори достатъчно колко живо ни достига творчеството на Яворов, какво богатство крие това творчество. Колкото повече навлизаме в него, толкова повече виждаме огромната дълбочина от проблеми, останали неизброени. Трябва да се признае: нашата литературна история и теория все още не е смогнала да изгради един образ на поета, равноценен на онзи, който народът носи в сърцето си.

А образът на Яворов в живота расте и ще продължава да расте, подет от могъщия устрем на нашето време.